

تبیین جامعه‌شناختی قیام عاشورا با رویکرد پدافند غیرعامل

محمدحسین عارف نیا^{۱*}، مسعود دارابی^۲

چکیده:

این پژوهش با رویکرد جامعه‌شناختی و تمرکز بر مفهوم پدافند غیرعامل به تحلیل قیام عاشورا می‌پردازد. قیام عاشورا در سال ۶۱ هجری نه تنها یک رخداد مذهبی، بلکه رویدادی چندبعدی در عرصه‌های اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و هویتی است. هدف این مقاله بررسی این است که امام حسین(ع) و یارانش چگونه با اتخاذ راهبردهای غیرمسلحانه و غیرعامل توانستند در برابر تهدیدات ساختاری و فرهنگی امویان الگویی ماندگار از مقاومت و هویت‌سازی ارائه دهند. داده‌های پژوهش شامل خطبه‌ها، نامه‌ها و گزارش‌های تاریخی معتبر همچون تاریخ طبری، الارشاد، لهوف و نفس المهموم است. روش تحقیق کیفی و مبتنی بر تحلیل مضمون انتخاب شد تا مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر پدافند غیرعامل در قیام عاشورا استخراج شود. در چارچوب نظری، از دیدگاه‌های دورکیم (انسجام اجتماعی و بحران هنجاری)، وبر (مشروعیت قدرت)، گرامشی (هژمونی فرهنگی)، فوکو (قدرت گفتمانی)، هابرماس (کنش ارتباطی)، بوردیو (سرمایه نمادین)، تیلی (کنش جمعی) و کاستلز (هویت مقاومتی) استفاده گردید. یافته‌ها نشان می‌دهد که پدافند غیرعامل در عاشورا در قالب پنج محور اجتماعی، معرفتی، فرهنگی، اقتصادی و نمادین-هویتی بروز یافته و پدافند اجتماعی و نمادین-هویتی بیشترین نقش را در تداوم پیام و هویت قیام داشته‌اند. نوآوری پژوهش در این است که با تلفیق جامعه‌شناسی و مباحث پدافند غیرعامل، الگویی مفهومی از تاب‌آوری اجتماعی و مقاومت فرهنگی ارائه می‌دهد که می‌تواند در مطالعات معاصر جنگ نرم و امنیت اجتماعی نیز کاربرد داشته باشد.

واژگان کلیدی: قیام عاشورا، پدافند غیرعامل، هژمونی فرهنگی، کنش جمعی، سرمایه نمادین، قدرت گفتمانی

۱. دانش آموخته دکترا و پژوهشگر دانشگاه صنعتی مالک اشتر (نویسنده مسئول) - m.arefnia99@sndu.ac.ir

۲- استادیار دانشگاه صنعتی مالک اشتر، تهران، ایران masuod.darabi@gmail.com

مقدمه و بیان مساله

قیام عاشورا در سال ۶۱ هجری قمری، نقطه‌عطفی در تاریخ اسلام و به‌ویژه تشیع است که فراتر از یک رویداد صرفاً مذهبی، دارای ابعاد عمیق اجتماعی، سیاسی و فرهنگی است. تحلیل این رویداد از منظر جامعه‌شناسی و با رویکرد "پدافند غیرعامل"^۳ امکان درک جدیدی از استراتژی‌های مقاومت، حفظ هویت و بقای جامعه در برابر تهدیدات ساختاری و فرهنگی را فراهم می‌کند. پدافند غیرعامل به مجموعه اقدامات "غیرمسلحانه‌ای" اشاره دارد که هدف آن "کاهش آسیب‌پذیری"، "افزایش تاب‌آوری"^۴، "حفاظت از سرمایه‌های حیاتی" (فیزیکی و غیرفیزیکی) و "تضمین تداوم عملکردهای" اساسی جامعه در برابر تهدیدات مختلف (نظامی، امنیتی، فرهنگی، اجتماعی) بدون درگیری مستقیم نظامی است (فتح‌اللهی، ۱۳۹۰: ۲۵). این نوشتار با تمرکز بر ابعاد جامعه‌شناختی قیام عاشورا، نشان می‌دهد که چگونه این حرکت، نمونه‌ای بارز از به‌کارگیری هوشمندانه اصول پدافند غیرعامل در عرصه اجتماعی- فرهنگی برای مقابله با یک نظام سلطه‌گر و تحریف‌کننده بود. جامعه اسلامی پس از رحلت پیامبر(ص) و به‌ویژه در دوره خلافت امویان، دچار تحولات ساختاری عمیقی شد. سیاست‌های معاویه و سپس یزید، مبتنی بر عصبیت قبیله‌گری اموی، تمرکز قدرت، ثروت‌اندوزی افسارگسیخته، ترویج فساد اخلاقی و مهم‌تر از همه، "تحریف ارزش‌ها و سنت‌های اصیل اسلامی" بود. این شرایط، جامعه را دچار وضعیتی کرد که دورکیم از آن به "آنومی"^۵ (بی‌هنجاری) یاد می‌کند؛ وضعیتی که در آن هنجارهای پیشین تضعیف یا نابود شده‌اند و هنجارهای جدید نتوانسته‌اند جایگزینی کارآمد و مقبول ارائه دهند (دورکیم، ۱۸۹۷: ۲۷۱). مشروعیت حکومت یزید، نه بر اساس معیارهای دینی (مانند علم، تقوا، عدالت)، بلکه بر اساس زور، تزویر و وراثت قبیله‌ای استوار بود. یزید، پسر معاویه، در فضایی به قدرت رسید که نه مشروعیت دینی داشت و نه سابقه‌ای در عدالت اجتماعی. مردم و نخبگان جامعه، به‌ویژه در مدینه و کوفه، با دیده‌ی تردید و نفرت به سلطنت وی می‌نگریستند (ابن‌اعثم، ۱۳۷۲: ج ۴، ص ۲۹۹). نخبگان دینی در دوره اموی، یا حذف فیزیکی شدند، یا با تهدید، تطمیع یا سکوت اجباری مواجه شدند. جامعه کوفه با وجود ۵۰,۰۰۰ نامه‌ی دعوت‌کننده از امام حسین(ع)، در آزمون عملی دچار "سکوت جمعی" شدند. بر اساس نظریه "سکوت جمعی"، سه عامل اصلی در این ناکامی نقش داشتند:

۱. ترس از دست دادن موقعیت‌های اجتماعی و اقتصادی

۲. فشار گروه‌های مرجع وابسته به نظام اموی

۳. پراکندگی مسئولیت‌پذیری اخلاقی .

آمارها نشان می‌دهد تنها ۰.۰۱ درصد جمعیت کوفه (حر بن یزید ریاحی) مسئولیت خود را شناخت و تغییر موضع داد. انحراف تدریجی جامعه از ارزش‌های نبوی پس از رحلت پیامبر(ص) به‌گونه‌ای بود که فرهنگ جاهلی ابوسفیان جایگزین فرهنگ عدالت‌محور علوی شد. امام علی(ع) در توصیف این جامعه می‌فرماید: "مردم بردگان دنیایند

³ Passive Defense

⁴ Enhancing Resilience

⁵ Anomie

و دین تنها لقلقه زبانشان است".^۶ این تغییر ارزشی با نظریه "هژمونی فرهنگی" آنتونیو گرامشی همخوانی دارد که در آن حکومت‌ها با تسلط بر ابزارهای فرهنگی، ارزش‌های مسلط را بازتعریف می‌کنند. امام حسین(ع) به‌عنوان فرزند رسول الله و وارث رسالت، شاهد این بحران مشروعیت عمیق بود. جامعه در حال از دست دادن هویت اصیل خود و غرق شدن در منجلاب فساد و ظلم بود. تهدید اصلی، نه تنها حذف فیزیکی مخالفان، بلکه نابودی معنای اصیل اسلام و جایگزینی آن با اسلام اموی عاریتی و سلطه‌طلب بود. اینجا بود که نیاز به یک اقدام دفاعی غیرمسلحانه اما عمیقاً تأثیرگذار در سطح اجتماعی و فرهنگی، آشکار شد. امام حسین(ع) با درک عمیق از ماهیت تهدید (تحریف دین و نابودی هویت اسلامی) و با توجه به عدم توازن قوا (ارتش کوچک شهیدان در برابر لشکر عظیم اموی)، به‌جای رویارویی نظامی صرف (پدافند عامل) که محکوم به شکست بود، استراتژی مبتنی بر پدافند غیرعامل فرهنگی و اجتماعی را برگزید. این استراتژی چند بعد کلیدی داشت:

"حفظ و احیای ارزش‌های حیاتی": هدف اصلی امام، حفاظت و احیای ارزش‌های بنیادین اسلام (عدالت، آزادی، شجاعت، امر به معروف و نهی از منکر، ایستادگی در برابر ظلم) به‌عنوان سرمایه‌های حیاتی غیرفیزیکی جامعه بود. ایشان با صراحت اعلام کرد: "اتّی لم أخرج أشراً ولا بطراً... وإتّما خرجت لطلب الإصلاح فی أمة جدّی..." (من نه از روی سرکشی و نه از روی هوسرانی قیام کردم... بلکه فقط برای اصلاح در امت جدم قیام کردم) (طبری، تاریخ، ج ۵، ۳۹۸). این اصلاح، در حقیقت "دفاع غیرمسلحانه" از هسته‌های هویتی و ارزشی جامعه در برابر تحریف بود.

"آگاهی‌بخشی و افشاگری" (جنگ روانی و اطلاعاتی): امام در طول مسیر از مدینه تا کربلا، با سخنرانی‌ها، نامه‌ها و گفتگوهایش، به‌طور مستمر به آگاهی‌بخشی و افشای ماهیت واقعی حکومت یزید پرداخت. خطبه‌های ایشان در منا و مکه و سخنانش به لشکر حرّ و ابن سعد، نمونه‌های بارزی از عملیات روانی دفاعی برای بیدار کردن وجدان‌های خفته، مقابله با تبلیغات دروغین امویان و تقویت روحیه مقاومت در میان مردم بود. این اقدام، تلاشی برای مصون‌سازی فرهنگی جامعه در برابر شبهات و توجیهات نظام حاکم بود (شریعتی، ۱۳۵۰: ۸۰).

"تقویت سرمایه اجتماعی و انسجام درونی": امام با وجود کوچکی همراهان، به ایجاد سرمایه اجتماعی قوی و انسجام درونی بی‌نظیری میان یارانش دست یافت. وفاداری، فداکاری، شجاعت و اطاعت محض یاران (از زهیر بن قین تا حبیب بن مظاهر و ابوالفضل العباس(ع))، نمونه‌ای از تاب‌آوری اجتماعی در بالاترین سطح بود. این انسجام درونی، پایداری و مقاومت گروه را در برابر فشارها و تهدیدات دشمن افزایش داد و به‌عنوان یک عامل بازدارنده غیرمسلحانه عمل کرد. مراسم شب عاشورا و سخنان امام، تجلی نهایی این انسجام و تقویت روحیه بود.

"بهره‌گیری از موقعیت مکانی و زمانبندی" (اقدامات غیرعامل فیزیکی-زمانی): انتخاب کربلا به‌عنوان محل نهایی رویارویی، تصادفی نبود. دشت کربلا، فضای باز و قابل مشاهده‌ای بود که امکان "مستندسازی" رویداد و "انتقال پیام" را فراهم می‌کرد. این انتخاب، عملی دفاعی برای به حداکثر رساندن تأثیر پیام واقعه بود (جاسم، ۲۰۰۵: ۱۵۲). همچنین، حرکت در ماه‌های حرام (رجب، شعبان، رمضان، ذی‌الحجه) و محرم، علاوه بر جنبه شرعی، یک "اقدام پدافند غیرعامل

^۶ Cultural Hegemony

زمانی" بود. (ابن اعثم کوفی، الفتوح، ج ۵: ۲۱)، این زمان‌ها، زمان‌های حساس و پر رفت‌وآمد برای حج‌گزاران بود و امکان انتشار اخبار و پیام قیام در سطح وسیع‌تر را افزایش می‌داد. طبق گزارش طبری، امام حسین (ع) خیمه‌ها را در موقعیتی قرار داد که از پشت توسط نیزار محافظت می‌شد و امکان حمله غافلگیرانه کاهش یافت (طبری، ۱۳۸۶: ج ۵، ص ۴۲۰). این اقدام مصداق روشنی از "استتار محیطی"^۷ است. با توجه به موارد ذکر شده این مقاله در نظر دارد با بررسی سخنان، خطبه‌ها و نامه‌های امام حسین (ع) از منابع تاریخی و دینی الگویی مفهومی از قیام عاشور با رویکرد پدافند غیرعامل مبتنی بر جامعه شناختی ارائه دهد. بنابراین هدف اصلی این پژوهش، تبیین جامعه شناختی قیام عاشورا با رویکرد پدافند غیرعامل می‌باشد و محقق درصدد پاسخگویی به این پرسش است که: مولفه‌ها و اصول پدافند غیرعامل بکار گرفته شده در قیام عاشورا از منظر جامعه شناختی کدامند؟

پیشینه پژوهش

سعیدی رضوانی (۱۳۸۶) در مقاله‌ای تحت عنوان "جامعه‌شناسی تاریخی قیام عاشورا"، قیام را به مثابه یک "جنبش اجتماعی اصلاح‌گرا" نه انقلاب سیاسی می‌داند و بر مفاهیمی چون "امر به معروف و نهی از منکر" به عنوان سازوکار اصلاح ساختارهای فاسد اجتماعی تاکید می‌کند. و نتیجه‌گیری می‌کند که قیام به مثابه مکانیسم "پدافند فرهنگی" در برابر تحریف ارزش‌های اسلامی بود و از طریق الگوسازی مقاومت، هویت دینی را در برابر سلطه امویان حفظ کرد

نصری (۱۴۰۰) رویکردی جامعه شناختی به نهضت عاشورا/ رسالت اجتماعی انبیاء و امامان معصوم (ع)، تبیین رسالت اجتماعی امام حسین (ع) در چارچوب "انسان‌سازی و جامعه‌سازی" مبتنی بر اندیشه امام خمینی (ره). قیام عاشورا تجلی مبارزه با انحراف سیستماتیک در نظام سیاسی، اقتصادی و فرهنگی عصر اموی است. و نتیجه اینکه "امر به معروف و نهی از منکر" به مثابه سازوکار پدافند غیرعامل، با ایجاد نظارت اجتماعی از فروپاشی ارزش‌های اسلامی جلوگیری کرد مرتضی مطهری (۱۳۸۷) در کتاب "حماسه حسینی" به نقد تحریفات تاریخی عاشورا و تحلیل ابعاد اجتماعی قیام می‌پردازد و بر عناصر "امر به معروف" و "تبلیغ" به عنوان ستون‌های پدافند غیرعامل تاکید می‌کند

شیخ عباس قمی (۱۳۵۷) در کتاب "نَفْسُ الْمَهْمُوم"، به ارائه گزارش مستند وقایع عاشورا با استناد به منابع کهن و بررسی عوامل جامعه‌شناختی شکست کوفیان از جمله "مداهنه نخبگان" و "تفسیرهای نادرست دینی" می‌پردازد. و سکوت علما در برابر انحرافات را عامل اصلی شکست پدافند فرهنگی جامعه می‌داند.

مبانی و چارچوب نظری پژوهش

نظریه هژمونی فرهنگی آنتونیو گرامشی

گرامشی^۸ معتقد بود که سلطه سیاسی بدون سلطه فرهنگی و فکری امکان‌پذیر نیست. او مفهوم هژمون را برای توضیح سلطه فرهنگی طبقات حاکم به کار برد. طبق این دیدگاه، جامعه تنها زمانی سلطه قدرت را می‌پذیرد که ارزش‌ها

^۷ Environmental camouflage

^۸ Antonio Gramsci

و افکار حاکم به عنوان "عقل سلیم" پذیرفته شوند. (Gramsci, 1971: p.210). بنی‌امیه تلاش داشتند با ترویج گفتمان قبیله‌ای و سلطنت موروثی، چهره‌ای از اسلام ارائه دهند که مشروعیت ظلم و حذف معنویت را توجیه کند. امام حسین (ع) با استفاده از گفتمان اصلاح‌گرانه و امر به معروف و نهی از منکر در پی شکستن این هژمونی بود. خطابه‌های او، کنشگری سیاسی نبود، بلکه مقابله گفتمانی برای بازگرداندن اصالت نبوی به دین بود.

نظریه انسجام اجتماعی و بحران هنجاری در اندیشه امیل دورکیم

دورکیم^۹ بحران‌های اجتماعی را حاصل فروپاشی هنجارهای مشترک می‌داند. در وضعیت "آنومی" یا بی‌هنجاری، مردم احساس بی‌معنایی و سردرگمی دارند. در چنین شرایطی، انسجام اجتماعی از میان می‌رود و جامعه دچار فروپاشی تدریجی می‌شود (Durkheim, 1912: p.273). تطبیق با عاشورا: جامعه اسلامی در زمان یزید دچار بی‌هنجاری اخلاقی و دینی شده بود. خلیفه شراب‌خوار، بی‌تقوا و ظلم‌پیشه بود؛ اما دستگاه‌های دینی ساکت بودند امام حسین (ع) تلاش کرد تا با قیامی هنجارآفرین، جامعه را از وضعیت بی‌هنجاری نجات دهد.

نظریه مشروعیت قدرت در نگاه ماکس وبر

وبر^{۱۰} سه نوع مشروعیت را برمی‌شمارد: ۱- مشروعیت سنتی (خاندان و قبیله)، ۲- مشروعیت عقلانی - قانونی (نظام‌مند)، ۳- مشروعیت کاریزماتیک (شخصیتی). یزید فاقد مشروعیت سنتی (به سبب سوء پیشینه خاندانش)، مشروعیت عقلانی (بیعت تحمیلی)، و حتی کاریزمای دینی و اخلاقی بود. از سوی دیگر، امام حسین (ع) دارای مشروعیت کاریزماتیک نبوی و مورد احترام عموم مسلمانان بود (Weber, 1978: p.226). تطبیق با عاشورا: امام حسین (ع) به عنوان منبع مشروعیت اخلاقی، در برابر غاصب نامشروع قیام کرد. مردم در وضعیتی گرفتار بودند که میان اطاعت از قدرت نامشروع و پیروی از صداقت اخلاقی، یکی را باید برمی‌گزیدند. قیام عاشورا تلاش برای بازگرداندن مشروعیت الهی به امر سیاسی بود.

تحلیل قدرت و حقیقت در نظریه میشل فوکو

فوکو^{۱۱} معتقد بود که قدرت، نه فقط در ساختارهای نظامی بلکه در گفتمان‌ها، زبان، آموزش و نهادها ریشه دارد. به نظر او، کسی که بتواند گفتمان مسلط را شکل دهد، واقعیت را کنترل می‌کند (Foucault, 1979: p.27). تطبیق با عاشورا: یزید می‌کوشید گفتمان رسمی خلافت را با رسانه، خطابه و تهدید تثبیت کند. امام حسین (ع) و زینب (س) با گفتمان شهادت، مظلومیت و حقیقت‌گویی، آن روایت رسمی را شکستند. قدرت واقعی در عاشورا، نه در شمشیر یزید، بلکه در حقیقت امام حسین (ع) بود.

تحلیل کنش ارتباطی در نظریه یورگن هابرماس

هابرماس^{۱۲}، ارتباط انسانی را ابزار اصلی تغییر اجتماعی می‌داند. او معتقد بود قدرت تنها با گفتگو، اقناع، تبادل افکار و شفافیت اخلاقی، مشروع می‌شود. آنجا که زور جای گفت‌وگو را می‌گیرد، جامعه به بحران می‌رسد (Habermas, 1984: p.76).

⁹ Emile Durkheim

¹⁰ Max Weber

¹¹ Michel Foucault

¹² Jürgen Habermas

تطبیق با عاشورا: امام حسین (ع) با نامه‌نگاری، خطبه‌خوانی، گفتگو با کوفیان، بارها تلاش کرد تا با کنش ارتباطی، آگاهی اجتماعی را بیدار کند. در شب عاشورا، به یارانش فرمود: «هر کس می‌خواهد برود، بی‌دریغ برود...»؛ او آزادی در تصمیم را نهاده‌ای کرد.

نظریه کنش جمعی چارلز تیلی: بسیج منابع و تغییر گفتمان

تیلی^{۱۳} کنش جمعی را "فرآیند بسیج منابع برای تغییر توازن قدرت" تعریف می‌کند و در نظریه کنش جمعی خود بر تعامل بین منافع، سازماندهی، بسیج منابع و فرصت‌های سیاسی تأکید دارد. او کنش جمعی را نه یک رفتار غیرعقلانی، بلکه استراتژی آگاهانه برای تغییر توازن قدرت می‌داند. در قیام عاشورا، این نظریه به شرح زیر قابل تطبیق است:

"بسیج منابع": امام حسین(ع) با ارسال ۶۴ نامه به کوفه و بصره و ایراد ۱۲ خطبه در مسیر حرکت، شبکه‌های اجتماعی موجود را برای جذب حامیان فعال کرد. این اقدامات مبتنی بر "سرمایه اجتماعی خاندان پیامبر(ص)" و پیوندهای قبیله‌ای بود.

"الگوی سیاسی": تیلی حکومت‌ها را سازمان‌های متمرکز قدرت می‌داند که با چالش‌گران مواجه می‌شوند. امام حسین(ع) به‌عنوان "چالش‌گر" گفتمان اموی، با شعار "هیئات منا الذله" به مقابله با الگوی "ملک عضود" (سلطنت موروثی) برخاست و مشروعیت یزید را به چالش کشید.

"فرصت‌سازی": شهادت امام(ع) منجر به "شکستن انحصار روانی امویان" شد و فرصتی برای قیام‌های پسین مانند توابین و مختار ثقفی ایجاد کرد. تیلی این پدیده را "تغییر در هزینه‌های کنش جمعی" می‌نامد.

نظریه سرمایه نمادین پیر بوردیو

بوردیو^{۱۴} سرمایه نمادین را "قدرت نامرئی ناشی از بازشناسی جمعی" می‌داند که از طریق: "خشونت نمادین"^{۱۵} (تحمیل گفتمان مسلط)، و "میدان منازعه" (تقابل گفتمانی) عمل می‌کند. بر اساس این نظریه، شهادت امام(ع) به مثابه "ضد-سرمایه نمادین" در برابر گفتمان اموی عمل کرد. این کنش: مشروعیت یزید را بی‌اعتبار ساخت (بوردیو، *زبان و قدرت نمادین*، ص ۱۷۰) و ارزش‌های شیعی را مقدس‌سازی نمود. پیر بوردیو با طرح مفهوم "سرمایه نمادین"، اشکال غیرمادی قدرت را تحلیل می‌کند. سرمایه نمادین از طریق بازشناسی جمعی مشروعیت می‌یابد و قابلیت تبدیل به سایر اشکال سرمایه (اقتصادی، فرهنگی) را دارد. شهادت به مثابه سرمایه نمادین: انتخاب آگاهانه امام حسین(ع) برای شهادت، ارزش‌های «عدالت» و «آزادگی» را به کالایی نمادین تبدیل کرد. این کنش، "سرمایه نمادین مقاومت" را ایجاد کرد که در طول تاریخ توسط شیعیان بازتولید شده است. بوردیو سلطه‌گری از طریق تحمیل فرهنگی را «خشونت نمادین» می‌نامد. امویان با ابزارهایی مانند:

- سانسور اطلاعات (ممنوعیت نقل حدیث پیامبر)
- تحریف تاریخ (لعن امام علی(ع) بر منابر)

¹³ Charles Tilly

¹⁴ Pierre Bourdieu

¹⁵ Symbolic violence

- عادی سازی فساد، TT به مشروعیت سازی پرداختند. قیام عاشورا با افشای این سازوکارها، خشونت نمادین نظام اموی را بی اثر کرد.

نظریه هویت جمعی مانوئل کاستلز : سوگواری به مثابه سازوکار مقاومت

او هویت های مقاومتی را واکنشی به سلطه گری می خواند که در برابر منطق جهانی سازی ایستادگی می کنند. بنابراین کاستلز^{۱۶} هویت مقاومتی را "سازوکار معناسازی در برابر سلطه جهانی سازی" می خواند که مبتنی بر: ۱. روایت پردازی (بازتعریف تراژدی به حماسه) ۲، ۲. مناسک سازی (تکرار آیین های سوگواری) است. بر اساس این نظریه، خطبه های حضرت زینب (س) در کوفه، الگویی از "روایت پردازی مقاومتی" بود که: حافظه جمعی را شکل داد و هویت شیعی را بازتعریف کرد.

چارچوب نظری پژوهش

ردیف	نظریه پرداز	مفهوم کلیدی	تطبیق با عاشورا	پدافند غیرعامل
۱	آنتونیو گرامشی	هژمونی فرهنگی	مقابله عاشورا با سلطه فرهنگی اموی	پدافند غیرعامل فرهنگی
۲	امیل دورکیم	بحران هنجاری		
۳	ماکس وبر	مشروعیت قدرت		
۴	میشل فوکو	قدرت گفتمانی	خطابه های امام حسین (ع) و زینب (س) به مثابه ابزار گفتمانی مقاومت	
۵	یورگن هابرماس	کنش ارتباطی		
۶	چارلز تیلی	کنش جمعی	شبکه سازی و نامه نگاری	پدافند غیرعامل اجتماعی
۷	پیر بوردیو	خشونت نمادین	شهادت به مثابه ضد-سرمایه	
۸	مانوئل کاستلز	هویت مقاومتی	خطبه های حضرت زینب (س) در کوفه (روایت گری) آیین های سوگواری محرم	

روش شناسی پژوهش

در این پژوهش بیش از هرچیز استخراج مؤلفه ها و اصول پدافند غیرعامل قیام عاشورا از منظر جامعه شناختی، مد نظر است، لذا به نظر می رسد باید از روش های کیفی استفاده کرد. علاوه بر این، با توجه به آنکه مطلوب در این

¹⁶ Manuel Castells

مسئله تحقیق، استخراج الگوی جامعه شناختی قیام عاشورا از منظر پدافند غیرعامل است، لذا روش تحلیل مضمون مطلوبترین روش برای استخراج پاسخ های مسئله تحقیق خواهد بود؛ زیرا از طرفی به دنبال رسیدن به اشباع نظری، جهت دستیابی به نظریه ای خاص نیستیم (داده بنیاد) و از طرفی دیگر به دنبال آن نیستیم که با استفاده از زبان و تحلیل انواع داده ها به فهم ساختارهای اجتماعی برسیم (تحلیل گفتمان) (بارون، کلارک، ۲۰۰۶: ۲۶). بلکه به دنبال فهم شبکه ای داده های خاص، جهت تبیین مفهومی خاص هستیم با توجه به نکات فوق لازم است پیرامون مراحل تحقیق از استخراج مضامین تا رسیدن به مدل نهایی استنباط شده توضیحاتی داده شود تا تحقیق حاضر از گزند اشکالات روشی و چگونگی دستیابی به نتیجه نهایی مصون باشد. پژوهش حاضر از نوع کیفی است. و تکنیک مورد استفاده تحلیل مضمون می باشد تحلیل مضمون^{۱۷} شیوه ای در روش پژوهش کیفی است که بر شناسایی، تحلیل و تفسیر الگوی معانی داده های کیفی تمرکز دارد. مضمون یا تم^{۱۸} عنصر کلیدی در این روش است تحلیل مضمون، روشی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده های کیفی است. این روش، فرایندی برای تحلیل داده های متنی است و داده های پراکنده و متنوع را به داده هایی غنی و تفصیلی تبدیل می کند (Braun, V. Clarke, V., & Terry, G. 2021). روش تحلیل مضمون دارای سه مرحله است: نگارش ماتریس مضامین، شناخت مضامین و ترسیم شبکه مضامین که در ذیل همگام با گام های برداشته شده در پژوهش حاضر به آنها اشاره می شود. داده های مورد نیاز این پژوهش، تمامی بیانات، خطبه ها و نامه های امام حسین (ع) می باشد که از منابع دینی و تاریخی قیام عاشورا نظیر متونی هم چون: تاریخ طبری (م ۳۱۰)، الارشاد شیخ مفید (م ۴۱۳)، مقاتل الطالبیین (م ۳۵۶)، مناقب ابن شهر آشوب (م ۵۸۸)، مقتل الحسین (ع) خوارزمی (م ۵۶۸)، لهوف ابن طائوس (م ۶۶۴)، مقتل الحسین عبدالرزاق مقرر؛ و نفس المهموم شیخ عباس قمی، استخراج گردیده است

روایی و پایایی پژوهش

مایلز و هابرمین معتقدند که روایی مضمون ها در مرحله اول و آخر تجزیه و تحلیل داده ها ضروری است. بررسی امکان اطمینان مضامین، پس از بازخورها روش خوبی به منظور کسب اطمینان از روایی داشتن شناسه ها است. در دهه ۱۹۸۰ گوبا و لینکلن مفهوم "امکان اعتماد" را معیار جایگزینی روایی و پایایی مطرح کردند تا به کمک آن دقت علمی را در پژوهش کیفی مورد ارزیابی قرار دهند (دانایی فرد و مظفری، ۱۳۸۷: ۱۴۷). به منظور استخراج الگوی پدافند غیرعامل در قیام عاشورا از منظر جامعه شناختی، منابع زیر مورد واکاوی عمیق قرار گرفت که با مشورت چند تن از استادان گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه انتخاب شده است

¹⁷ Thematic analysis

¹⁸ Theme

جدول شماره ۱: منابع مورد استفاده در پژوهش

ردیف	نام اثر	نویسنده	ردیف	نام اثر	نویسنده
۱	مقتل الحسین (ع)	خوارزمی	۴	نفس المهموم	شیخ عباس قمی
۲	تاریخ طبری	طبری	۵	لهوف	سیدبن طاووس
۳	مقتل مقرر	سیدعبدالرزاق مقرر	۶	وقعه الطف	ابی مخنف کوفی

یافته های پژوهش

استخراج مضامین پایه ای

در گام نخست، تمامی بیانات، خطبه ها و نامه های امام حسین (ع)، مطالعه و فیش های مرتبط استخراج گردید. در گام بعد، مضامین پایه ای هر کدام از فیش ها استخراج شد. مضمون پایه ای، مبین نکته مهمی در متن است و با ترکیب آنها مضمون سازمان دهنده ایجاد می شود (شیخ زاده و همکاران، ۱۳۸۹: ۳۰). در واقع، این مضامین، مضامینی هستند که با کمک آنها می توان به مفهوم و درک اولیه ای از نقل قول ها و متن اصلی رسید. به دلیل حجم و گستردگی فراوان این مضامین در تحقیق، آنچه در ادامه خواهد آمد بخشی از مضامین پایه به عنوان نمونه برای درک مسأله است که در جدول شماره ۲ ارائه می گردند.

جدول شماره ۲: کدگذاری باز و استخراج مفاهیم و مضمون ها

متن بیانات، خطبه ها و سخنرانی ها و نامه های امام حسین (ع)	مضمون پایه	مضمون ساختار دهنده	مضمون فراگیر
ای قوم! اگر مرا نمی خواهید، بگذارید به سرزمینی دور بروم تا خداوند میان من و شما داورى کند (طبری، ج ۵، ص ۳۹۷)	درخواست پرهیز از درگیری مستقیم	مدیریت رهبری و عقلانیت در بحران	پدافند غیرعامل اجتماعی
	پیشنهاد بازگشت برای جلوگیری از درگیری		
به آنان [سپاه حر] آب بدهید و چهارپایانشان را سیراب کنید (ارشاد مفید، ج ۲، ص ۸۹)	کرامت انسانی نسبت به دشمن	رعایت اصول انسانی و اخلاقی در بحران	پدافند غیرعامل اجتماعی
	رعایت اخلاق در بحران		
	آبدهی به سپاه دشمن		
موقعه به سپاه حر وای بر شما ای پیروان آل ابوسفیان! اگر دین ندارید، در دنیایان آزاده باشید (الفتوح، ج ۵، ص ۸۶) بلاذری، انساب الاشراف، ج ۳، ص ۴۰۷؛ طبری، تاریخ الأمم و الملوك (تاریخ الطبری)، ج ۵، ص ۴۵۰؛	دعوت به آزادگی فرا دینی و نفی بردگی فکری	جهانی بودن پیام عاشورا	پدافند غیرعامل معرفتی
	بیدارسازی وجدان انسانی		
«ای مردم! رسول خدا فرمود: هر کس سلطان ستمگری را ببیند که حرام های خدا را حلال می کند، پیمان خدا را می شکند و با سنت پیامبر مخالفت می ورزد، و او را با گفتار یا کردار تغییر ندهد، خداوند او را با همان ستمگر در یک جایگاه قرار خواهد داد.» (تاریخ طبری، ج ۵، ص ۴۰۳). مقتل خوارزمی، ج ۱، ص ۲۳۴	استناد به حدیث نبوی در ضرورت مبارزه با حاکم ستمگر	مشروعیت قیام عاشورا	پدافند غیرعامل اجتماعی
	تغییر احکام الهی		
امام حسین (ع) در روز سوم محرم زمین کربلا را از اهل نینوا خریداری کردند و شرط کردند: هر کس علاقمند به زیارت قبور شهدا و قبر حضرت بود، او را پذیرایی کرده و هدایت کنند	آینده نگری و نهادینه سازی فرهنگ زیارت	حفظ حافظه تاریخی و تقویت هویت جمعی	پدافند غیرعامل فرهنگی
	خرید زمین کربلا	سرمایه گذاری بلند مدت اقتصادی	پدافند غیرعامل اقتصادی

مردم شهر شما به من نامه نوشتند و مرا دعوت کرده‌اند. اگر از آمدن من ناخشنودید، باز خواهم گشت	پذیرش دعوت و خواست مردم کوفه نامه نگاری کوفیان و دعوت از امام	مشروعیت اجتماعی قیام	پدافند غیرعامل اجتماعی
		نام‌گذاری گسترده امام به بزرگان کوفه اعزام مسلم بن عقیل به کوفه برای سازماندهی اجتماعی	پدافند غیرعامل اجتماعی
نامه امام حسین(ع) به بزرگان کوفه : «نامه‌های شما به دستم رسید و فهمیدم که شما مرا امام خود می‌دانید. هم‌اکنون برادر و پسرعمویم مسلم را به سوی شما فرستادم تا درباره حقیقت حال شما مرا آگاه سازد. اگر او برای من بنویسد که رأی بزرگان و خردمندان شما همان است که در نامه‌هایتان نوشتید، به‌زودی نزد شما خواهم آمد.» (اللهوف، ص ۵۰)	قیام بر پایه بیعت و حمایت اجتماعی کوفیان	مشروعیت اجتماعی قیام	پدافند غیرعامل اجتماعی
اگر دین محمد جز با کشته شدن من پابرجا نمی‌ماند، ای شمشیرها مرا دریابید.» (مقتل خوارزمی، ج ۲، ص ۳۸).	تأکید بر بقای دین در سطحی فراتر از یک منطقه یا قوم. نگاه فرامکانی و فراتاریخی به قیام	جهانی سازی گفتمان تمدنی	پدافند غیرعامل معرفتی
	آشکار ساختن حقیقت رفتار منافقانه مردم کوفه رسواسازی نفاق و ریا	گفتمان اصلاحی	پدافند غیرعامل معرفتی
خطبه حضرت زینب(س) در کوفه : ای مردم کوفه! ای اهل نیرنگ و خیانت... گریه می‌کنید؟ اشک‌هایتان قطع نشود و ناله‌هایتان آرام نگیرد! (لهوف، ص ۱۴۵).	خطبه حضرت زینب(س) در شام : هر مکر و حيله‌ای داری به کار بند، به خدا قسم نه می‌توانی یاد ما را محو کنی و نه وحی ما را بمیرانی.	گفتمان سازی تمدنی	پدافند غیرعامل معرفتی
خطبه امام حسین(ع) در روز عاشورا: «ألا ترون أنّ الحق لا يعمل به و أنّ الباطل لا يُتناهى عنه؟» (طبری، ج ۴، ص ۳۰۴). آیا نمی‌بینید که به حق عمل نمی‌شود و از باطل جلوگیری نمی‌گردد؟	روشنگری در تمایز حق و باطل	گفتمان اصلاحی	پدافند غیرعامل معرفتی
سخن امام در شب عاشورا: «إني قد أذنتُ لكم، فاذهبوا جميعاً في حلّ، ليس عليكم مني ذمام...» (ابن‌اعثم، الفتوح، ج ۵، ص ۱۱۴). من شما را آزاد گذاشتم؛ بروید که بیعتی بر گردن شما نیست.	نفی اجبار در همراهی استقلال فکری و آزادی در ایمان	قدرت اقناع اجتماعی جهانی بودن پیام	پدافند غیرعامل اجتماعی پدافند غیرعامل معرفتی
پاسخ یاران در شب عاشورا: مسلم بن عوسجه .«به خدا سوگند! اگر بدانم که کشته می‌شوم، زنده می‌شوم، سوزانده می‌شوم و خاکسترم پراکنده می‌گردد، و این کار هفتاد بار تکرار شود، هرگز تو را رها نمی‌کنم.» (طبری، ج ۵، ص ۴۲۲).	وفاداری یاران به امام.	انسجام و همبستگی اجتماعی	پدافند غیرعامل اجتماعی
حضرت عباس(ع): «چگونه ممکن است تو را رها کنیم و پس از تو زنده بمانیم؟! خداوند هرگز چنین چیزی را به ما نشان ندهد.» (مقتل خوارزمی، ج ۲).	همبستگی خانوادگی - عاطفی با امام.	انسجام و همبستگی اجتماعی	پدافند غیرعامل اجتماعی
خداوندا تویی تکیه‌گاهم در هر سختی، و امیدم در هر گرفتاری			
گفت‌وگو با زهیر بن قین: زهیر بن قین که ابتدا تمایلی به همراهی نداشت، پس از گفت‌وگو با امام در منزلگاه "ذو حسم"، به کاروان پیوست. امام به او فرمودند : هر که به پاداش الهی امید بندد، برتر از آن است که به دنیای مردم چشم بدوزد "	گفت و گو و استدلال به جای اجبار اقناع و جذب نیرو	قدرت اقناع اجتماعی	پدافند غیرعامل اجتماعی
	ترجیح آخرت بر دنیا	تقویت روحیه معنوی و امیدبخشی در شرایط سخت	پدافند غیرعامل روانی - معنوی
امام خطاب به لشکر حر: این مردم [امویان] از شیطان اطاعت کردند و اطاعت خداوند رحمان را ترک گفتند . "	افشاگری نسبت به انحراف دشمن(عدم اطاعت از خداوند متعالی	گفتمان اصلاحی	پدافند غیرعامل معرفتی
امام با وجود محاصره کامل: - آب‌دهی به سپاه دشمن را ادامه داد- ذخیره‌های غذایی را عادلانه تقسیم کرد.	تقسیم عادلانه منابع	مدیریت منابع در شرایط محاصره	پدافند غیرعامل اقتصادی

امام به حبیب بن مظاهر فرمودند: "به سوی قبیله بنی‌اسد برو و از ایشان یاری بخواه!"	تلاش برای جذب کمک مردمی	شبکه سازی و بسیج منابع	پدافند غیرعامل اجتماعی
امام فرمودند: "خون من هرگز از جوشش نخواهد افتاد تا خداوند قائم(عج) را برانگیزد"(لهوف، ص ۱۰۹).	پیوند قیام عاشورا با مهدویت	جهانی سازی گفتمان مقاومت	پدافند غیرعامل معرفتی
	استمرار خون شهید	تولید سرمایه نمادین	پدافند غیرعامل نمادین - هویتی
مشهورترین جمله امام که روح قیام را نشان می‌دهد: «هَيَّاهُتَ مِنَّا الذُّلَّةُ!» (دور است از ما ذلت!) "نه! به خدا قسم همچون ذلیلان تسلیم نمی‌شوم و مانند بردگان فرار نمی‌کنم".	نفی ذلت و فرار	هویت مقاومتی	پدافند غیرعامل فرهنگی
	تسلیم ناپذیری		
	ایستادگی و مقاومت		
من نه از روی گردنکشی و سرمستی و نه برای فساد و ستمگری قیام کردم، بلکه فقط برای اصلاح در امت جدم قیام کرده‌ام	اصلاح امت پیامبر(ص) و هدایت جامعه به مسیر حق	گفتمان اصلاحی	پدافند غیرعامل معرفتی
	شفاف سازی هدف		
	نفی انگیزه های شخصی		
امام با استفاده از مهلت شبانه، یاران را به عبادت و توبه فراخواند و فرمود: "این شب شما را پوشانده، آن را پل عبور [به سوی خدا] قرار دهید".	استفاده از مهلت شبانه	ایجاد موانع پوششی	پدافند غیرعامل کالبدی - محیطی
	نیایش و معنویت در شب عاشورا	تقویت روحیه معنوی و امیدبخشی در شرایط سخت	پدافند روانی-معنوی
	آماده سازی روحی یاران		
سفارش امام به حضرت زینب(س): "خواهرم! مبادا شیطان صبرت را برباید... هرکه بر زمین است می‌میرد".	توصیه به صبر و پایداری	الگوسازی نقش زینب (س) در عاشورا	پدافند روانی- معنوی
امام حسین(ع) خیمگاه را در پشت تل زینبی مستقر کرد و با این انتخاب خیمگاه از جلو به سمت شرق و از پشت سر به سمت مغرب کربلا قرار می گرفت(طبری، ج ۵، ص ۴۴۲ و ارشاد، مفید، ج ۲ ص ۹۲).	تل زینبیه	تولید سرمایه نمادین	پدافند غیرعامل نمادین
	استقرار خیمگاه در پشت تل زینبی	مکان یابی	پدافند غیرعامل کالبدی- محیطی
شب عاشورا، امام حسین علیه السلام تنها از خیمه خود بیرون آمد و برای شناسایی به طرف بیابان رفت و به بررسی بلندها و گوداها و فراز و نشیبهای بیابان پرداخت نافع بن هلال او را دنبال کرد. امام فرمود: "آماده ام تا فراز و نشیب های زمین را بررسی کنم"(ارشاد، مفید، ج ۲، ص ۹۳ و لهوف، ص ۹۸).	استفاده از شب برای شناسایی محیط نبرد	اختفاء	پدافند غیرعامل کالبدی- محیطی
	بررسی فرازها و گودال ها و نقاط استراتژیک	مکان یابی	
امام حسین علیه السلام برادرش عباس علیه السلام را (شب تاسوعا یا عاشورا) با سی نفر سواره و بیست نفر پیاده برای آوردن آب، روانه فرات کرد، بیست مشک همراه آنها بود، آنها در تاریکی شب خود را به آب فرات رساندند عمرو بن حجاج فرمانده نگهبانان آب فرات وقتی که آنها را شناخت به آنها گفت: حق آشامیدن آب دارید ولی حق بردن آن را ندارید. عباس علیه السلام و همراهان، مشکها را پر از آب کرده و روانه خیام شدند، دشمنان سر راه آنها را گرفتند و جنگ سختی درگرفت، جمعی از دشمنان کشته شدند، ولی از اصحاب عباس علیه السلام کسی کشته نشد، و آنها مشکهای آب را به خیمه رسانیدند، امام حسین علیه السلام و سایر اهل بیت علیه السلام از آن آب آشامیدند.	تلاش برای تامین آب در شرایط محاصره	مدیریت تامین منابع حیاتی در شرایط بحرانی	پدافند غیرعامل اقتصادی
	محدودیت آشامیدن آب در محل		
	ممنوعیت برداشتن آب		

پدافند غیرعامل کالبدی - محیطی	مکان یابی	انتخاب مکان اردوگاه با توجه به حفظ امنیت زنان و کودکان	امام حسین علیه السلام ، در آغاز ورود به کربلا ، نقطه ای را برای بر پا کردن خیمه ها در نظر گرفت که در صورت وقوع درگیری با دشمن ، از دو ویژگی برخوردار باشد: دشمن ، از یک سو بیشتر نتواند به آنها حمله کند ، زنان و کودکان ، امنیت بیشتری داشته باشند
پدافند غیرعامل کالبدی - محیطی	بهره گیری از موانع طبیعی و مصنوعی	استقرار خیمه ها پشت نیزارها	امام علیه السلام دستور داد خیمه ها را در منطقه ای زدند که پشت آن ، نیزار بود ، به گونه ای که دشمن نمی توانست از پشت به سپاه امام علیه السلام ، حمله کند . در گزارش طبری ، چنین آمده است: حسین علیه السلام ، راه افتاد و طلحه سپاه عبید الله ، با او برخورد کردند . وقتی چنین دید ، راهش را به سوی کربلا ، کج کرد و برای این که تنها از یک جانب بجنگد ، نیزار و گیاهان تازه را در سمت پشت سر قرار داد و خیمه هایش را بر پا کرد
		نیزار به عنوان سپر دفاعی	
پدافند غیرعامل کالبدی - محیطی	بهره گیری از موانع طبیعی و مصنوعی	ایجاد خندق آتش برای دفاع	پشت خیمه ها و یا پشت نیزاری که خیمه ها جلوی آن بود ، گودالی شبیه به جوی آب قرار داشت که به گزارش طبری ، امام علیه السلام در ساعتی از شب عاشورا ، دستور داد تا آن را کنند و چیزی شبیه به خندق ، درست کردند و در آن ، هیزم و نی ریختند تا هنگام حمله دشمن ، آن را آتش بزنند(طبری،ج ۵، ص ۴۴۲ و ارشاد، مفید، ص ۱۰۱).
	ایجاد موانع پوششی	ریختن هیزم و نی در خندق و آتش زدن آن برای سد نفوذ دشمن	
پدافند غیرعامل کالبدی - محیطی	استتار	نزدیک کردن خیمه ها به هم اتصال خیمه ها با طناب و ایجاد تنها یک معبر روبروی دشمن آرایش خیمه ها برای دیده نشدن	حسین علیه السلام ، به سوی یارانش آمد و دستور داد که خیمه هایشان را به هم نزدیک کنند و طناب های خیمه ها را به هم متصل کنند و خودشان ، میان خیمه ها قرار بگیرند و تنها یک راه را که مقابل دشمن بود ، باز بگذارند(طبری،ج ۵، ص ۴۴۲ و لهوف، ص ۱۰۴).
پدافند غیرعامل کالبدی - محیطی	اختفاء	استقرار و پنهان شدن یاران بین خیمه ها	
پدافند غیرعامل کالبدی - محیطی	ایجاد موانع پوششی	بازدارندگی دشمن با ایجاد آتش و دود	صبح عاشورا ، هنگامی که دشمن خواست تا حمله را آغاز کند ، ناگاه ، خود را در برابر تلی از آتش و دود ، مشاهده کرد که از اطراف خیمه های امام علیه السلام و یارانش زبانه می کشید . ضحاک مشرقی ، در این باره می گوید : وقتی به سمت ما آمدند ، ناگهان ، چشمشان به آتشی افتاد که از هیزم و نی ، شعله می کشید . ما آن را پشت سرمان برافروخته بودیم تا از پشت ، به ما حمله ور نشوند
پدافند غیرعامل کالبدی - محیطی	ایجاد موانع پوششی	استفاده از آتش و دود برای ایجاد محدودیت حرکتی	او در ادامه ، می افزاید که خیمه های یاران امام علیه السلام ، چنان در محاصره آتش و دود بود که وقتی شمر از نزدیکی آنها عبور کرد ، چیزی جز هیمة هایی که آتش از آنها زبانه می کشید ، ندید .
پدافند غیرعائل نمادین	تولید پرمایه نمادین	خیمه سوزی	یاران امام علیه السلام می خواستند مانع آتش زدن خیمه ها شوند ؛ ولی امام علیه السلام فرمود :
		آتش زدن خیمه ها	دَعَوْهُمْ فَلْيَحْرِقُوها . فَإِنَّهُمْ لَوْ قَدْ حَرَقُوهَا لَمْ يَسْتَطِيعُوا أَنْ يَجُوزُوا إِلَيْكُمْ مِنْهَا رهایشان کنید تا خیمه ها را بسوزانند ، که اگر آنها را به آتش بکشند ، نخواهند توانست از آنها عبور کنند و به شما دست یابند (طبری،ج ۵، ص ۴۴۲ و لهوف، ص ۱۱۵).
پدافند غیرعامل اجتماعی	مدیریت رهبری در بحران و نبرد نابرابر	سازماندهی نظامی	امام حسین(ع) در عین حال جبهه های ۳ گاه جنگ و فرماندهان آن را معین کرد. فَجَعَلَ زُهَيْرَ بْنِ الْقَيْنِ فِي مَيْمَنَةِ أَصْحَابِهِ ، وَحَبِيبَ بْنِ مَظَاهِرٍ فِي مِيسْرَةِ أَصْحَابِهِ ، وَأَعْطَى رَايَةَ الْعَبَّاسِ بْنِ عَلِيٍّ أَخَاهُ عَلَيْهِ السَّلَام
		انتخاب فرماندهان شایسته	

زُهر بن قین را در جناح راست یارانش و حبیب بن مظاهر را در جناح چپ یارانش ، قرار داد و پرچمش را به برادرش عباس بن علی علیه السلام سپرد.(تاریخ طبری، ج ۵ ص ۴۲۲)	عباس (ع) پرچم	تولید سرمایه نمادین	پدافند غیرعائل نمادین - هویتی
شیخ مفید در "الارشاد" به این نکته اشاره می کند که امام حسین (ع) در شب عاشورا با دعا و نیایش آرامش را برای یارانش فراهم کرد و به آن ها توصیه کرد که در پناه خیمه ها بمانند.	آرامش بخشی معنوی در شب عاشورا	تقویت روحیه معنوی و امیدبخشی در شرایط سخت	پدافند روانی - معنوی
ابوالفرج اصفهانی در مقاتل الطالبین اشاره کرده است که امام حسین (ع) در شب عاشورا با یارانش به گفتگو پرداخت و آن ها را تشویق کرد که در خیمه ها بمانند و به هیچ وجه خود را در معرض خطر قرار ندهند.	تاکید به ماندن در درون خیمه ها	اختفاء	پدافند غیرعامل کالبدی - محیطی
	توصیه به احتیاط	مدیریت رهبری در بحران و نبرد نابرابر	پدافند غیرعامل اجتماعی
شیخ مفید در کتاب "الارشاد" به این نکته اشاره کرد که امام حسین (ع) با دقت و تدبیر، خیمه های خود را در محل هایی برپا کرد که امکان دسترسی به آب و منابع طبیعی وجود داشته باشد.	برپا کردن خیمه ها در مکان مناسب	مکان یابی	پدافند غیرعامل کالبدی - محیطی
	دسترسی به منابع آبی	بهره گیری از موانع طبیعی و مصنوعی	
طبری در تاریخ خود به این نکته اشاره می کند، امام حسین(ع) در شب عاشورا به یاران خود گفتند که ما باید از تاریکی شب بهره ببریم و برای مقابله با دشمن آماده شویم او به یارانش توصیه کرد که برای جلوگیری از شناسایی باید پنهان شوند.	استفاده از تاریکی شب برای جلوگیری از شناسایی و کاهش دید دشمن	اختفاء	پدافند غیرعامل کالبدی - محیطی
امام بارها فرمود: تشنگی مرا کشت و به دشمن فرمود: "مگر نمی بینید که اهل بیت من از عطش در حال مرگ اند؟"(لُهو، ص ۹۹ و ارشاد، شیخ مفید، ج ۲، ص ۹۵).	مظلومیت اهل بیت	تولید سرمایه نمادین	پدافند غیرعامل نمادین - هویتی
	عطش		
	لب تشنه		
عمر بن سعد عمرو بن حجاج را با پانصد سوار فرستاد تا بر شریعه فرات فرود آمدند و میان حسین و یارانش و آب فاصله انداختند. (تاریخ طبری، ج۵، ص۴۰۴)	مقاومت در برابر تحریم آب		پدافند غیرعامل اقتصادی
	بستن آب فرات بر روی امام و یارانش		
امام کودک را در دست گرفت و فرمود: "ای مردم اگر به من رحم نمی کنید، اقل به این کود رحم کنید."(نفس المهموم، شیخ عباس قمی، ص ۲۵۳).	کودک شیرخوار	تولید سرمایه نمادین	پدافند غیرعامل نمادین - هویتی
	مظلومیت اهل بیت		

استخراج مضامین ساختاردهنده و فراگیر

پس از آنکه مضامین پایه ای از نقل قول ها استخراج گشت گام بعدی، تبدیل و دسته بندی مضامین پایه ای به مضامین سازمان دهنده است. مضامین سازمان دهنده، مضامین واسط میان مضامین پایه و گسترده و همچنین پایه اصلی شبکه مضامین است(شیخ زاده و همکاران، ۱۳۸۹: ۳۲). در واقع از آنجایی که هر کدام از مضامین پایه ای دارای مضامین اصلی متبادر شده از نقل قول ها به ذهن بوده است، در مرحله بعد محدودتر گشته که به آنها مضامین سازمان دهنده می گویند. از سویی دیگر، با کنار هم قرار گرفتن مضامین اصلی مضامین سازمان دهنده نیز مضامین فراگیر حاصل شده که انتزاع کلی مضامین گذشته را در بردارد. در واقع پس از تحلیل مضامین پایه ای به "مضامین سازمان دهی تر" شده می رسیم و در گام بعد نیز با استفاده از مضامین سازمان دهنده به مضامین انتزاعی تر، اصلی تر و مرکزی تری دست پیدا می کنیم که در برگیرنده تمامی مضامین گذشته هستند. در ادامه، قسمتی از مضامین پایه ای و سازمان دهنده به عنوان نمونه که ذیل سه مضمون فراگیر اخذ شده، آمده است

جدول شماره ۳: مقوله های عمده و مقوله های هسته استخراج شده از تم ها

مضمون پایه	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون فراگیر
برپا کردن خیمه ها در مکان مناسب	مکان یابی	پدافند غیرعامل کالبدی - محیطی
انتخاب مکان اردوگاه با توجه به حفظ امنیت زنان و کودکان		
بررسی فرازاها و گودال ها و نقاط استراتژیک		
استقرارخیمگاه در پشت تل زینبی		
انتخاب محل استقرار خیمه ها در گودی ها		
دسترسی به منابع آبی	بهره گیری از موانع طبیعی و مصنوعی	
حفر خندق		
استقرار خیمه ها پشت نیزارها		
نیزار به عنوان سپر دفاعی		
استفاده از مهلت شبانه	ایجاد موانع پوششی	
حفر گودال پشت خیمه ها و ریختن هیزم و نی و آتش زدن آن		
برای سد نفوذ دشمن		
تلی از آتش و دود		
در محاصره آتش و دود	استتار	
اتصال خیمه ها با طناب و ایجاد تنها یک معبر روبروی دشمن		
آرایش خیمه ها برای دیده نشدن		
نزدیک کردن خیمه ها به هم	اختفاء	
استقرار و پنهان شدن یاران بین خیمه ها		
تاکید به ماندن در درون خیمه ها		
استفاده از تاریکی شب برای جلوگیری از شناسایی و کاهش دید دشمن		
پنهان شدن از دید دشمن		
استفاده از شب برای شناسایی محیط نبرد		
کودک شیرخوار	تولید سرمایه نمادین	پدافند غیرعامل نمادین - هویتی
مظلومیت اهل بیت		
جاودانگی خون شهید		
عطش		
لب تشنه		
عباس (ع)		
پرچم		
خیمه سوزی (آتش زدن خیمه ها)		
درخواست پرهیز از درگیری مستقیم		
پیشنهاد بازگشت برای جلوگیری از درگیری		
سازماندهی نظامی		
انتخاب فرماندهان شایسته		
توصیه به احتیاط در شرایط بحران		
رعایت کرامت انسانی در بحران	رعایت اصول انسانی و اخلاقی در بحران	پدافند غیرعامل اجتماعی
اخلامداری در جنگ		
آبدهی به سپاه دشمن در شرایط محاصره		
مسئولیت پذیری اجتماعی در برابر ظلم	انسجام و همبستگی اجتماعی	
وفاداری یاران به امام		
همبستگی خانوادگی - عاطفی با امام.		
استفاده ازریشه های قبیله ای		

مضمون پایه	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون فراگیر	
تلاش برای جذب کمک مردمی	شبکه سازی و بسیج منابع	مضمون فراگیر	
نامه‌نگاری گسترده امام به بزرگان کوفه			
اعزام مسلم بن عقیل به کوفه برای سازماندهی اجتماعی			
پذیرش دعوت و خواست مردم کوفه به عنوان پشتوانه اجتماعی	مشروعیت اجتماعی قیام		دعوت به یاری و همراهی
قیام بر پایه بیعت و حمایت اجتماعی کوفیان			
نامه نگاری کوفیان و دعوت از امام			
استناد به حدیث نبوی در ضرورت مبارزه با حاکم ستمگر			
نفی اجبار در همراهی	قدرت اقناع اجتماعی		گفت و گو و استدلال به جای اجبار
اقناع و جذب نیرو			
آینده نگری و نهادینه سازی فرهنگ زیارت	تقویت هویت جمعی	پدافند غیرعامل فرهنگی	
	هویت مقاومتی		نفی ذلت و فرار
			تسلیم ناپذیری
		ایستادگی و مقاومت	
تأکید بر بقای دین در سطحی فراتر از یک منطقه یا قوم.	گفتمان سازی تمدنی	پدافند غیرعامل معرفتی	
نگاه فرامکانی و فراتاریخی به قیام			
پیوند قیام عاشورا با مهدویت			
تثبیت هویت تاریخی عاشورا			
شفاف سازی هدف	گفتمان اصلاحی		اصلاح امت پیامبر(ص) و هدایت جامعه به مسیر حق
نفی انگیزه های شخصی			
معرفی هدف حقیقی قیام و مقابله با تبلیغات تحریفی اموی			
رسواسازی نفاق و ریا و دروغ در جامعه دینی			
آشکار ساختن حقیقت رفتار منافقانه مردم کوفه			
روشنگری در تمایز حق و باطل			
افشاگری نسبت به انحراف دشمن(عمل نکردن به ارزش ها و تغییر احکام الهی)			
			جهانی بودن پیام عاشورا
بیدارسازی وجدان انسانی			
استقلال فکری و آزادی در ایمان			
تبدیل مرگ به سعادت	تقویت روحیه معنوی و تاب آوری در شرایط سخت		پدافند غیرعامل روانی - معنوی
امید به ثواب اخروی			
نیایش و معنویت در شب عاشورا			
آرامش بخشی معنوی در شب عاشورا			
	رجزخوانی		
	الگوسازی نقش زینب (س) در عاشورا		
خرید زمین کربلا	سرمایه گذاری بلند مدت اقتصادی	پدافند غیرعامل اقتصادی	
مقاومت در برابر تحریم آب	مدیریت منابع حیاتی در شرایط بحرانی		
توزیع عادلانه منابع			
تهیه آذوقه و وسایل ضروری قبل از حرکت به کربلا	آینده نگری اقتصادی در شرایط بحرانی		

با عنایت به جمع‌بندی مضامین در جدول شماره ۳، الگوی جامعه‌شناختی قیام عاشورا از منظر پدافند غیرعامل که برگرفته از نتایج پژوهش در نمودار شماره ۱ ارائه می‌گردد.

۲- الگوی جامعه‌شناختی قیام عاشورا از منظر پدافند غیرعامل

پس از بررسی و تحلیل مضامین مستخرج از روایات به پنج مضمون فراگیر دست یافتیم که در ادامه هرکدام از این پنج مضمون فراگیر به همراه مضامین سازمان دهنده ذیل آنها توضیح داده می‌شود

مفهوم پدافند غیرعامل کالبدی-محیطی

پدافند غیرعامل کالبدی-محیطی به مجموعه تدابیر غیرنظامی، غیرمستقیم و پیشگیرانه اطلاق می‌شود که برای کاهش آسیب‌پذیری محیط، کالبد و زیرساخت‌های حیاتی در برابر تهدید دشمن اتخاذ می‌گردد. در علوم دفاعی امروز، این تدابیر شامل انتخاب زمین، استتار، پراکندگی، تحکیم مواضع، ایجاد موانع طبیعی و بهره‌گیری از محیط جغرافیایی است (سازمان پدافند غیرعامل، ۱۳۹۸، ص. ۷۲).

امام حسین (ع) و یارانش با استفاده هوشمندانه از ویژگی‌های جغرافیایی و منابع محیطی، استراتژی‌های دفاعی مؤثری را به‌کار گرفتند. انتخاب محل استقرار در نزدیکی رود فرات، یکی از اقدامات کلیدی بود که تا پیش از انسداد رودخانه توسط دشمن، نقش اساسی در تأمین نیازهای حیاتی سپاه داشت. این اقدام نشان‌دهنده درک دقیق از اهمیت مدیریت منابع آبی در شرایط بحرانی بود که در متون تاریخی نیز مورد تأیید قرار گرفته است (طبری، ۱۳۷۵).

امام حسین (ع) خیمه‌ها را در منطقه‌ای برپا کرد که پشت آن نی‌زار و نیز رود فرات قرار داشت و دشمن نمی‌توانست از عقب حمله کند: «فأمر الحسين أن تُنصب الخيام عند شاطئ الفرات حيث يكون القصبُ من خلفهم» (طبری، تاریخ الامم و الملوك، ج ۵، ص ۴۱۶). این اقدام نوعی استفاده از محیط طبیعی به‌عنوان مانع کالبدی در برابر محاصره کامل بود.

علاوه بر این، استقرار در زمین‌های مرتفع نظیر تل زینبیه، به سپاه امکان نظارت مؤثر بر میدان نبرد را داد و برتری تاکتیکی آن‌ها را تضمین کرد. این رویکرد که در استراتژی‌های معاصر نیز مورد استفاده قرار می‌گیرد، تأکید دارد که نقاط مرتفع می‌توانند در کاهش آسیب‌پذیری و افزایش کنترل استراتژیک مؤثر باشند (موحدی‌امین، ۱۳۸۶؛ طباطبایی، صنیعی، و علیزاده، ۱۴۰۰). از سوی دیگر، بهره‌گیری از نیزارها و نخلستان‌ها به‌عنوان پوشش طبیعی، نقشی حیاتی در کاهش دید دشمن و افزایش امنیت سپاه ایفا کرد، که با اصول بهره‌برداری محیطی در پدافند غیرعامل مدرن کاملاً همسو است (کریمی و علیپور سیلاب، ۱۳۹۲؛ کریم‌زاده، منتظرالظهور، و مرادی پردنجان، ۱۳۹۵).

طراحی و اجرای موانع فیزیکی، یکی از اصول محوری پدافند غیرعامل است که در قیام عاشورا به‌طور خلاقانه‌ای مورد استفاده قرار گرفت. حفر خندق در پشت خیمه‌ها و پر کردن آن با هیزم، یک استراتژی دفاعی مؤثر بود که دشمن را در پیشروی محدود کرد و تحرک آن‌ها را کاهش داد. «فحَفَرُوا خندقاً وراء البُيوت، و ملأوه حطباً و قصباً لِيُشعلوه بالنار» (شیخ مفید، الارشاد، ج ۲، ص ۹۵). این اقدام، نمونه‌ای برجسته از استفاده از منابع محدود برای افزایش کارایی خطوط دفاعی محسوب می‌شود (طباطبایی، صنیعی، و علیزاده، ۱۴۰۰).

یکی دیگر از تدابیر هوشمندانه، اتصال طناب‌های خیمه‌ها برای ایجاد یک ساختار دفاعی یکپارچه بود. «اجعلوا بُیوتکم قریباً بعضها من بعض، و اجعلوا القرب فیما بینکم» (مقرم، مقتل الحسین، ص ۲۶۰). این اقدام، پایداری ساختارهای موقت را افزایش داده و امکان نفوذ دشمن را دشوارتر ساخت. استفاده از درختان نخل و موانع طبیعی به‌عنوان ابزار کاهش سرعت دشمن نیز، یک نمونه کلاسیک از بهره‌برداری از منابع طبیعی در پدافند غیرعامل است که همچنان در طراحی استراتژی‌های کم‌هزینه و مؤثر کاربرد دارد (مصلی‌نژاد، ۱۳۹۳).

مفهوم پدافند غیرعامل اجتماعی

پدافند غیرعامل اجتماعی به مجموعه تدابیری گفته می‌شود که در سطح جامعه و روابط انسانی اتخاذ می‌شود تا انسجام، همبستگی و مقاومت مردمی در برابر تهدید دشمن افزایش یابد.

امام حسین(ع) بارها بر همبستگی و انسجام یاران تأکید کرد. در شب عاشورا فرمود: «ألا و إنی قد أذنت لکم فانطلقوا جمیعاً فی حلّ لیس علیکم منّی ذمام...» (شیخ مفید، الارشاد، ج ۲، ص ۹۱). آگاه باشید! من به شما اجازه دادم؛ همه می‌توانید بروید، شما در پیمان با من آزاد هستید و هیچ تعهدی از جانب من بر شما نیست. گرچه امام به یارانش اجازه ترک داد، اما این خطبه سبب تقویت وفاداری، انسجام و همبستگی اجتماعی شد؛ چرا که هیچ‌کس امام را تنها نگذاشت.

امام حسین(ع) در یکی از خطبه‌های خود خطاب به سپاه دشمن فرمود: «أیها الناس، إن لم تتّقوا الله و لم تخشوا المعاد فکونوا أحراراً فی دنیاکم» (طبری، تاریخ الامم و الملوک، ج ۵، ص ۴۴۶). ای مردم! اگر خدا را پروا ندارید و از روز بازپسین بیم ندارید، دست‌کم در دنیای خود آزاده باشید این سخن نشان‌دهنده پدافند اجتماعی در سطح ارزش‌های مشترک انسانی است؛ امام حتی در اوج نبرد، بر اصول اخلاقی و هنجار اجتماعی آزادگی تأکید کرد.

امام حسین(ع) با نامه‌نگاری به کوفیان و اعزام مسلم بن عقیل، تلاش کرد شبکه اجتماعی و سیاسی گسترده‌ای علیه نظام ستمگر بنی‌امیه ایجاد کند «فقد بعثتُ إلیکم أخی وابنَ عمّی وثقتی من أهل بیتی مسلم بن عقیل...» (ابن اعثم، الفتوح، ج ۵، ص ۱۶). من برادر و پسرعمویم، و امین خاندانم، مسلم بن عقیل را به سوی شما فرستادم... این اقدام، نوعی پدافند اجتماعی و مردمی در برابر هژمونی سیاسی حاکمیت بود. پدافند غیرعامل اجتماعی در عاشورا نشان می‌دهد که حتی در شرایطی که دشمن برتری نظامی داشت، با انسجام اجتماعی، هویت مشترک، نقش‌آفرینی خانواده‌ها و تکیه بر ارزش‌های انسانی و اخلاقی می‌توان تاب‌آوری اجتماعی را حفظ کرد.

مفهوم پدافند غیرعامل معرفتی در قیام عاشورا

پدافند غیرعامل معرفتی عبارت است از: به‌کارگیری ظرفیت‌های فکری، اعتقادی و علمی برای مصون‌سازی جامعه در برابر فریب، تحریف، جهل و انحراف معرفتی دشمن، بدون نیاز به ابزار نظامی. در عاشورا، امام حسین(ع) با خطبه‌ها، نامه‌ها و گفت‌وگوهای معرفتی، تلاش کرد بنیان‌های فکری مردم را اصلاح کند و در برابر تبلیغات مسموم امویان مقاومت ایجاد نماید. امام حسین(ع) در مسیر مکه به کوفه خطاب به مردم فرمود:

«أیها الناس، إنّ رسول الله قال: من رأى سلطاناً جائراً مستحلاً لحرم الله... فلم یغیر علیه بفعلٍ ولا قولٍ، کان حقاً علی الله أن یدخله مدخله» (الارشاد، ج ۲، ص ۸۳). ای مردم! همانا رسول خدا فرمود: هرکس زمامدار ستمگری را ببیند که حرام‌های

خدا را حلال می‌شمرد... و با او مخالفت نکنند، بر خداست که او را در همان جایگاه (دوزخ) وارد کند. امام جایگاه خود را در امتداد رسالت پیامبر تبیین می‌کند؛ این بیان، سپر معرفتی در برابر مشروعیت‌بخشی امویان است. حضرت در دعای عرفه می‌فرماید: «ماذا وجد من فقدک؟ وما الذی فقد من وجدک؟» (مصباح المتهجد، ص ۷۳۶). آن‌کس که تو را (خدا) ندارد، چه یافته است؟ و آن‌که تو را یافته است، چه از دست داده است؟ این بیان، روح عاشورا را به معرفت توحیدی پیوند می‌زند؛ ریشه‌ای‌ترین نوع پدافند معرفتی.

پدافند غیرعامل معرفتی در عاشورا، همان رسالت «روشنگری» امام حسین (ع) بود. او با خطبه‌ها و سخنان خود، ذهن‌ها را از جهل و تحریف پاک کرد و حقیقت اسلام ناب را آشکار ساخت. همچنین امام حسین (ع) در وصیت‌نامه خود به محمد بن حنفیه فرمود: «إني لم أخرج أشيراً ولا بطراً، ولا مُفسداً ولا ظالماً، وإنما خرجت لطلب الإصلاح في أمة جدي، أريد أن آمر بالمعروف وأنهي عن المنكر» (الارشاد، ج ۲، ص ۳۲). من از روی سرکشی و فساد و ستمگری خروج نکردم، بلکه تنها برای اصلاح در امت جدم بیرون آمدم. می‌خواهم امر به معروف و نهی از منکر کنم. پیام: امام با این بیان، «شناخت صحیح هدف قیام» را به امت منتقل کرد و جلوی سوءبرداشت‌ها را گرفت. پدافند غیرعامل معرفتی در عاشورا زیربنای مقاومت بود. امام حسین (ع) می‌دانست اگر مردم دچار «جهل و بی‌بصیرتی» شوند، هر حکومتی، حتی فاسدترین بر آنان مسلط خواهد شد. از این‌رو با سخنان و خطبه‌ها، ذهن امت را روشن کرد و میراثی گذاشت که امروز نیز در برابر جنگ نرم و شناختی دشمن، الهام‌بخش است.

پدافند غیرعامل فرهنگی در قیام عاشورا

پدافند غیرعامل فرهنگی عبارت است از: مجموعه‌ای از اقدامات آگاهی‌بخش، روایت‌سازی، بازتعریف هویت و مقابله با تحریفات فرهنگی و اعتقادی دشمن، بدون استفاده از ابزارهای نظامی. در عاشورا، امام حسین (ع) با سخنرانی‌ها، خطبه‌ها، نامه‌ها و حتی رفتارهای نمادین، فرهنگ عزت و آزادگی را زنده کرد و در برابر «هژمونی فرهنگی امویان» ایستاد. امام در مدینه، هنگام امتناع از بیعت، فرمود:

«إنا أهل بيت النبوة، و معدن الرسالة، و مختلف الملائكة، و محلّ الرحمة... ويزيد رجل فاسق، شارب للخمر، قاتل النفس المحترمة... ومثلي لا يبايع مثله» (الارشاد، ج ۲، ص ۳). ما خاندان نبوت و جایگاه فرود فرشتگان و مرکز رحمت الهی هستیم... ولی یزید مردی فاسق، شراب‌خوار و قاتل بی‌گناه است... و کسی چون من با کسی چون او بیعت نمی‌کند. امام فرهنگ «حق‌محوری» را در برابر فرهنگ «انحراف و فساد» قرار داد. پدافند غیرعامل فرهنگی در عاشورا، محور اصلی مقاومت بود؛ چرا که دشمن می‌خواست با تحریف فرهنگی، هویت امت اسلامی را ببلعد. امام با خطبه‌ها و سخنان روشنگرانه، «جنگ فرهنگی» را به سود جبهه حق تغییر داد.

پدافند غیرعامل اقتصادی در قیام عاشورا

پدافند غیرعامل اقتصادی یعنی: استفاده از تدابیر غیرنظامی و غیرمستقیم برای حفظ بقا و تاب‌آوری جامعه در برابر فشارهای اقتصادی دشمن و جلوگیری از فروپاشی نظام اجتماعی. در عاشورا، دشمن (یزید و ابن‌زیاد) یکی از ابزارهای اصلی جنگ خود را «محاصره اقتصادی» قرار داد؛ مهم‌ترین نمونه آن بستن آب فرات بر روی امام حسین (ع) و یارانش بود. در

مقابل، امام(ع) با تدابیر خاصی مقاومت معرفتی و اجتماعی ایجاد کرد. عمر بن سعد به دستور ابن زیاد، آب فرات را بر امام و یارانش بست: «فبعث عمر بن سعد عمرو بن الحجاج فی خمسمائۀ فارس فنزلوا علی الشریعۀ، وحالوا بین الحسین وأصحابه و بین الماء» (تاریخ طبری، ج ۵، ص ۴۰۴). عمر بن سعد عمرو بن حجاج را با پانصد سوار فرستاد تا بر شریعه فرات فرود آمدند و میان حسین و یارانش و آب فاصله انداختند. در عاشورا، «تحریم آب» نماد جنگ اقتصادی دشمن بود. امام حسین(ع) نشان داد که پدافند غیرعامل اقتصادی تنها در «ذخیره و مصرف منابع» نیست، بلکه مهم‌تر از آن در مدیریت معرفتی، روانی و اجتماعی مردم است.

پدافند غیرعامل نمادین - هویتی در قیام عاشورا

پدافند غیرعامل نمادین - هویتی یعنی: به کارگیری نمادها، مناسک، باورها و شخصیت‌ها برای حفظ هویت فرهنگی، دینی و اجتماعی جامعه و مقابله با فشار دشمن، بدون استفاده از زور مستقیم. در عاشورا، امام حسین(ع) و اهل بیت(س) با رفتار، شهادت و بیان پیام‌های خود، هویت شیعی و اسلامی جامعه را در برابر امویان تثبیت کردند. شهادت امام حسین(ع) یک نماد تاریخی از مقاومت در برابر ظلم و فساد شد: «إن الحسین مصباح الهدی وسفینة النجاة» (نهج البلاغه، خطبه ۱۱۲). امام حسین(ع) چراغ هدایت و کشتی نجات است این جمله، تثبیت هویت دینی و اخلاقی جامعه و الگوسازی برای نسل‌های آینده است.

نتیجه‌گیری

قیام عاشورا صرفاً یک حادثه تاریخی - نظامی نبود، بلکه نوعی پدافند غیرعامل چندبعدی در برابر سلطه سیاسی، انحراف دینی و استبداد اجتماعی امویان بود. بنابراین قیام عاشورا، مجموعه‌ای کامل از تدابیر پدافند غیرعامل بود که هم ابعاد نرم (اجتماعی، معرفتی، فرهنگی، هویتی) و هم ابعاد سخت‌تر (کالبدی و محیطی) را دربرمی‌گرفت. این تلفیق نشان می‌دهد که امام حسین(ع) و یارانش از تمام ظرفیت‌های انسانی، اجتماعی و محیطی برای دفاع بهره بردند. به همین دلیل، عاشورا نه تنها یک رویداد دینی بلکه یک مدل جامع دفاع غیرعامل محسوب می‌شود. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که این قیام با اتخاذ راهبردهای غیرنظامی و نمادین توانست در چندین لایه اجتماعی و فرهنگی اثرگذار شود: علاوه بر ابعاد اجتماعی، فرهنگی، معرفتی، اقتصادی و نمادین-هویتی، قیام عاشورا دارای پدافند کالبدی و محیطی نیز بود. این بُعد نشان می‌دهد که امام حسین(ع) و یارانش حتی در شرایط نابرابری نظامی، با بهره‌گیری از محیط و چیدمان مکانی، نوعی دفاع غیرعامل را به کار گرفتند:

یافته‌های تحقیق نشان داد که قیام عاشورا فراتر از یک رخداد تاریخی صرف، نوعی راهبرد کلان پدافند غیرعامل در برابر سلطه امویان بود. این قیام در پرتو نظریه‌های جامعه‌شناسی کلاسیک و معاصر قابل تبیین است و می‌توان چنین جمع‌بندی کرد:

نظریه دورکیم (انسجام اجتماعی و بحران هنجاری): جامعه اسلامی عصر یزید دچار آنومی و فروپاشی هنجارها بود. امام حسین(ع) با بازآفرینی هنجارها و تقویت وفاداری یاران، انسجام اجتماعی را احیا کرد.

نظریه وبر (مشروعیت قدرت): یزید فاقد هر سه نوع مشروعیت (سنتی، عقلانی - قانونی و کاریزماتیک) بود، در حالی که امام حسین(ع) سرچشمه مشروعیت کاریزماتیک و اخلاقی محسوب می‌شد. قیام عاشورا بازگرداندن مشروعیت الهی به عرصه سیاست بود.

نظریه گرامشی (هژمونی فرهنگی): امویان با ابزارهای فرهنگی و تبلیغی در پی تحریف دین بودند. امام حسین(ع) با گفتمان اصلاحی، امر به معروف و نهی از منکر، این هژمونی را شکست و فرهنگ مقاومت را زنده کرد.

نظریه فوکو (قدرت گفتمانی): قدرت واقعی نه در شمشیر اموی، بلکه در «حقیقت گویی» امام و حضرت زینب(س) بود. آنان با خطبه‌ها و افشاگری‌ها روایت رسمی امویان را باطل ساختند.

نظریه هابرماس (کنش ارتباطی): امام حسین(ع) از ابزار گفت‌وگو، نامه‌نگاری و خطبه‌ها برای اقناع اجتماعی استفاده کرد. حتی در شب عاشورا آزادی انتخاب را به یاران داد؛ نمونه‌ای از گفت‌وگوی اخلاقی در دل بحران.

نظریه بوردیو (سرمایه نمادین): شهادت امام حسین(ع) سرمایه نمادین عظیمی تولید کرد که مشروعیت امویان را بی‌اعتبار و فرهنگ مقاومت را ماندگار ساخت.

نظریه تیلی (کنش جمعی): امام با شبکه‌سازی و اعزام مسلم بن عقیل در پی بسیج منابع اجتماعی بود. هرچند این راهبرد به دلیل فشار و ترس عمومی ناکام ماند، اما الگویی برای قیام‌های بعدی شد.

نظریه کاستلز (هویت مقاومتی): خطبه‌های زینب(س) و آیین‌های عزاداری، حافظه جمعی و هویت مقاومتی شیعه را بنیان نهادند؛ هویتی که تا امروز ادامه دارد.

علاوه بر ابعاد اجتماعی، فرهنگی، معرفتی، اقتصادی و نمادین-هویت، قیام عاشورا دارای پدافند کالبدی و محیطی نیز بود. این بُعد نشان می‌دهد که امام حسین(ع) و یارانش حتی در شرایط نابرابری نظامی، با بهره‌گیری از محیط و چیدمان مکانی، نوعی دفاع غیرعامل را به کار گرفتند:

انتخاب موقعیت جغرافیایی: حرکت امام به گونه‌ای بود که کربلا به عنوان نقطه‌ای خاص با نزارها و موانع طبیعی پشت سر، تبدیل به حصار طبیعی شد و امکان حمله از پشت به سپاه امام از بین رفت. این انتخاب محیطی نشان از درک جامعه‌شناختی از «محیط به عنوان ابزار دفاع» دارد.

آرایش خیمه‌ها: دستور امام برای نزدیک کردن خیمه‌ها به یکدیگر باعث ایجاد انسجام کالبدی شد. این عمل نه تنها مانع نفوذ دشمن به داخل اردوگاه شد، بلکه همبستگی روانی-اجتماعی یاران را نیز تقویت کرد.

کنترل منابع محیطی: حفر خندق در اطراف خیمه‌ها و آتش زدن آن در شب عاشورا نشان می‌دهد که امام محیط را به گونه‌ای مدیریت کرد که امکان حمله گسترده دشمن محدود گردد. این نوع استفاده از عناصر محیطی، مصداق روشن پدافند غیرعامل کالبدی است.

بنابراین، قیام عاشورا ترکیبی از پدافند غیرعامل اجتماعی، معرفتی، فرهنگی، اقتصادی و نمادین-هویت بود. این ابعاد هم‌زمان عمل کرده و موجب شدند پیام عاشورا نه تنها در همان زمان بلکه در طول تاریخ ماندگار شود. نتیجه کلان پژوهش آن است که عاشورا یک مدل جامعه‌شناختی از تاب‌آوری اجتماعی، بازتولید هویت و مقاومت فرهنگی است که همچنان می‌تواند در مواجهه با تهدیدات نرم، جنگ شناختی و بحران‌های اجتماعی-سیاسی معاصر به عنوان الگو مورد استفاده قرار گیرد.

منابع و مآخذ

- رتیزر، جرج (۱۳۸۳): نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: ج هشتم، نشر علم
- دورکیم، امیل. (۱۳۸۶). خودکشی. ترجمه: نادر سالارزاده امیری، انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی
- کاستلز، مانوئل (۱۳۸۵): عصر اطلاعات، اقتصاد، جامعه و فرهنگ، ترجمه حسن چاووشیان، تهران: چ ۵، جلد ۲، انتشارات طرح نو
- ابن اعثم کوفی، احمد. (قرن ۴ ه.ق). *الفتوح*. تحقیق: علی شیری. بیروت: دارالأضواء.
- فتح‌اللهی، مهدی. (۱۳۹۰). *مبانی پدافند غیرعامل*. تهران: انتشارات دانشکده فرماندهی و ستاد ارتش
- طبری، محمد بن جریر. (قرن ۴ ه.ق). *تاریخ الامم و الملوک (تاریخ طبری)*. تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم. بیروت: دار التراث.
- شریعتی، علی. (۱۳۵۰). *حسین وارث آدم*. تهران: انتشارات چاپخش
- مفید، محمد بن نعمان. (قرن ۴ ه.ق). *الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد*. قم: کنگره شیخ مفید.
- بلاذری، احمد بن یحیی. (قرن ۳ ه.ق). *انساب الاشراف*. تحقیق: سهیل زکار و ریاض زرکلی. بیروت: دار الفکر.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۵۷). *حماسه حسینی*. جلد ۱. تهران: انتشارات صدرا.
- شیخ مفید، محمد بن نعمان، الارشاد، قم، کنگره شیخ مفید، چاپ اول، ۱۴۱۳ق.
- خوارزمی، موفق بن احمد، مقتل الحسین، تحقیق محمد سماوی، قم، انوار الهدی، چاپ دوم، ۱۴۲۳ق.
- قمی، شیخ عباس، نفس المهموم فی مصیبه سیدنا الحسین المظلوم، قم، المكتبة الحیدریه، ۱۴۲۱ق.
- سید بن طاووس، اللهوف، ترجمه عقیقی بخشایشی، قم، دفتر نشر نوید اسلام، چاپ پنجم، ۱۳۷۸ش.
- طبری، محمد بن جریر، تاریخ الأمم و الملوک، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت، دارالتراث، چاپ دوم، ۱۳۸۷ق.
- سید بن طاووس، علی بن موسی، اللهوف علی قتلی الطفوف، ترجمه فهری زنجانی، تهران، انتشارات جهان، چاپ اول، ۱۳۴۸ش.
- ابو مخنف، لوط بن یحیی، وقعه الطف، تحقیق محمد هادی یوسفی غروی، قم، مؤسسه النشر الإسلامی، چاپ سوم، ۱۴۱۷ق.
- علامه مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، بحارالانوار، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
- ابن اعثم الکوفی، الفتوح، تحقیق علی شیری، بیروت، دارالأضواء، چاپ اول، ۱۹۹۱.
- اصفهانی، علی ابوالفرج، مقاتل الطالبیین، تحقیق احمد صقر، بیروت، دارالمعرفه، بی تا، ۱۹۹۲م.
- خوارزمی، موفق بن احمد، مقتل الحسین(ع)، تحقیق و تعلیق محمد السماوی، قم، مکتبه المفید، بی تا.
- بلاذری، احمد بن یحیی، انساب الاشراف، تحقیق سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت، ۱۴۱۷ق، ۱۹۹۶م.
- Gramsci, A. (1971). Selections from Prison Notebooks, trans. ed. and introduction Q. Hoare and G. N. Smith New York: International Publishers.

- Durkheim, É. (1912). The Elementary Forms of the Religious Life. p.273
- Weber, M. (1978). Economy and Society. p.226
- Foucault, M. (1979). Discipline and Punish. New York: Vintage. p.27
- Habermas, J. (1984). The Theory of Communicative Action. Vol. 1. p.76
- Tilly, C. (1978). From Mobilization to Revolution
- Braun, V. and Clarke, V(2006) ‘Using thematic analysis in psychology ‘Qualitative Research in Psychology, 3(2), pp. 77-101 ‘Retrieved 2018, Jan.20, from http://eprints.uwe.ac.uk/11735/2/thematic_analysis_revised_-_final.pdf
- Jassim, Hussein (2005). *The Hussein Revolution: Its Motives... Facts... Results*. Beirut: Dar Al-Mahajja Al-Bayda’a).